

IFODALI O'QISH KO'NIKMASINI RIVOSHLANTIRISH MASALASI HAQIDA

O РАЗВИТИИ НАВЫКОВ ВЫРАЗИТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ ON THE DEVELOPMENT OF EXPRESSIVE LEARNING SKILLS

**Yuldosheva
Saodat
Azizovna¹**

1.- O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti, Samarqand, O'zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada adabiy ta'lim orqali ta'lim oluvchilarda ifodali o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish masalasiga e'tibor qaratilgan. Mutolaa qilish va tinglash, og'zaki ijrochilikning tarixiy ildizi, ifodali nutq san'atining turli davrlarlardagi rivoji to'g'risida fikr yuritilgan. Shuningdek, Milliy o'quv dasturiga ko'ra ta'lim oluvchilarda badiiy so'zdan ta'sirlanish, uning jozibasini his etish, haqiqiy badiiy asarni tanish va tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish masalalarining dolzarbligi qayd etilgan.

Kalit so'zlar. Milliy o'quv dasturi, "Adabiyot" fani, asar mutolaasi, ifodali o'qish, o'qish texnikasi, badiiy so'zdan ta'sirlanish, idrok etish va ruhiy-estetik zavq olish.

Аннотация. В данной статье уделяется внимание развитию навыков выразительного обучения обучающихся посредством литературного образования. Обсуждение и прослушивание, исторический корень устного исполнения, развитие выразительного искусства речи в разные периоды. Также в соответствии с Национальной учебной программой отмечена актуальность вопросов формирования у обучающихся навыков художественного слова, чувства его привлекательности, познания и анализа настоящего художественного произведения.

Ключевые слова. Национальная учебная программа, предмет «Литература», тематика произведения, выразительное чтение, техника чтения, влияние художественного слова, восприятие и получение психо-эстетического удовольствия.

Abstract. This article focuses on the development of expressive learning skills for students through literary education. Discussion and listening, the historical root of oral performance, the development of expressive art of speech at different periods. Also, in accordance with the National Curriculum, the relevance of the formation of the skills of the artistic word among students, the sense of its attractiveness, knowledge and analysis of the present work of art was noted.

Keywords. National curriculum, science "Literature", subject matter of the work, expressive reading, reading technique, influence of the artistic word, perception and receiving psycho-aesthetic pleasure.

Zamon talabiga ko'ra sifatli ta'lim berish va sifatli ta'lim olish muammosi bugungi kunda dolzarb masalalardan biriga aylandi. Aynan sifatli ta'limgina jamiyatni rivojlantirishda fundamental asos vazifasini o'tashi hech kimga sir bo'lmay qoldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha Milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi PF-134-sonli Farmonida o'qituvchilar oldiga maktab o'quvchilarining bilimi va ko'nikmalarini Milliy o'quv dasturi talablari asosida shakllantirish, ularni milliy hamda umuminsoniy

Yuldosheva
Saodat
Azizovna,
O'zbekiston-
Finlandiya
pedagogika
instituti
dotsenti
[saodat.yuldosh
eva@mail.ru](mailto:saodat.yuldosh
eva@mail.ru)

Yuldosheva
Saodat Azizovna,
Associate
professor of the
Uzbek-Finnish
pedagogical
institute

qadriyatlarga sodiqlik ruhida tarbiyalash ustuvor vazifa etib belgilab berildi. Yoshlarni har taraflama barkamol tarbiyalashda esa soʻz sanʼatining oʻrni va roli beqiyosdir. Badiiy adabiyot mutolaasi orqali Navoiy tili bilan aytganda “koʻngil xazinasining qulfi” (“Mahbub ul-qulub”)ga taʼsir etilib, kitobxon qalbida oʻy-fikr uygʻotiladi, mulohaza yuritish va tahlil qilish, mantiqiy xulosalar chiqarishda hayotga toʻgʻri munosabatda boʻlishga oʻrgatiladi; yorqin obrazlarga boy asarlar yuksak gʻoyalarga, ulkan va porloq ishlarga ilhomlantiriladi; ruhiy-axloqiy jihatdan komillikka yetaklanadi; ona-vatanga va mehnatga muhabbat, yaqinlariga sadoqat ruhida tarbiya beriladi.

Maktab taʼlimida davr talabiga koʻra joriy etilayotgan Milliy dasturning mazmun-mundarijasida oʻquvchilarda rivojlantirilishi lozim boʻlgan bilim, koʻnikma, malaka va kompetensiyalar qatorida nutqiy-kommunikativ kompetensiyalarni oʻstirish maqsad qilib belgilangan. Jumladan, boshlangʻich taʼlimning “Ona tili va oʻqish savodxonligi” Milliy oʻquv dasturida oʻqish savodxonligi doirasida oʻquvchilarda toʻgʻri, tez, ongli, ifodali oʻqish malakalarini shakllantirish, ularni oddiy kitob oʻquvchisidan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga koʻtarish; oʻqish orqali tevarak-atrof, borliq haqidagi bilimlarini kengaytirish, ularning dunyoqarashini boyitish; tafakkurida elementar adabiy tushunchalarni shakllantirish; har qanday uslubdagi matnni oʻqish va uni anglash, tanqidiy va kreativ fikrlash koʻnikmasini egallash nazarda tutilgan. Umumiy oʻrta taʼlimning yuqori sinflarda “Adabiyot” fanini oʻqitishda badiiy asarlar yordamida sogʻlom eʼtiqodli, mustaqil fikrli, oʻtkir hissiyotli, yuksak didli, axloqan barkamol, aqlan yetuk, oʻzga insonning tuygʻularini anglaydigan, oʻz xatti-harakatlariga xolis baho bera oladigan shaxsning maʼnaviy dunyosini shakllantirishda maqsad qilib olingan. Milliy oʻquv dasturga koʻra taʼlim jarayonida oʻquvchilarning badiiy soʻzdan taʼsirlanish, uning jozibasini his etish, haqiqiy badiiy asarni tanish va tahlil qilish koʻnikmalarini shakllantirish; oʻqilgan badiiy asarni tushunish, undan hayotiy xulosalar chiqarish, badiiy asar oʻqishni hayotiy ehtiyoj hisoblash tuygʻularini tarbiyalash; uzluksiz taʼlim bosqichlarida badiiy asar mutolaasiga erkin yondashuv tamoyilini shakllantirish; ularda turli janrlardagi badiiy asarlarni oʻqish, bitiklarning saviyasini ajrata bilish, qahramonlar tutumlariga aksiologik baho berish koʻnikmalarini qaror toptirish asosiy vazifa qilib olingan. Oʻquvchilarning yoshi, ruhiy va jins xususiyatlarini hisobga olgan holda dastur va darsliklarga kiritilgan oʻzbek va jahon adabiyotining turli janrdagi matnlari bilan ishlashda oʻqish texnikasi orqali asar mazmunini idrok etish hamda ruhiy-estetik zavq olishga sharoit yaratilib beriladi. Ushbu koʻnikmalarni shakllantirish qatorida adabiy taʼlim jarayonida matnlarni ifodali oʻqish koʻnikmasi ham rivojlantirilib boriladi.

Badiiy asar toʻgʻri va ifodali oʻqilgandagina kishida estetik zavq uygʻotaqi, uning maʼnaviy olamini boyitadi. Insonning ifodali oʻqish koʻnikmasi uning nutqiy koʻnikma va malakalarining shakllanishi hamda rivojlantirilishi bilan bogʻliqdir. Hayotda hech bir inson tugʻma notiq boʻlib tugʻilmaydi. Taʼlim va tarbiya jarayonida, oila muhitida hamda ijtimoiy munosabatlar jarayonida nutqiy koʻnikmalar shakllanib boradi.

Ifodali oʻqish nutqiy koʻnikmasini rivojlantirishga eʼtiborning tarixiy ildiziga bir nazar tashlasak. Ifodali oʻqish xalq sanʼati darajasigacha koʻtarilgan va eʼtirof

etilgan. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, xalq orasida ertakchilar, doston aytuvchi baxshilar, qissaxonlar, roviylar kabilar bo'lganki, ular ma'lum darajada og'zaki ijod namunalari saqlanib qolinishiga hissa qo'shganlar hamda og'zaki namunalarni ifodali, mazmunli o'qish orqali avom xalq va mansabdor kishilarning diqqatini tortganlar. R.Jumaniyozovning ta'kidlashicha, mutolaa qilishdan ko'ra tinglashni afzal bilgan mansabdor shaxslar, xonlar o'z huzurida biror baxshi yoki qissaxonga mashhur asarlarni o'qitirishni ma'qul ko'rganlar [1; 79]. Asrlar davomida yaratilgan asotir, afsona va rivoyatlar, maqol va matallar, xalq qo'shiqlari va dostonlar og'zaki ijrochilik, ya'ni ifodali nutq san'ati tufayligina bizgacha yetib kelgan.

Mazmundor va ifodali nutq hamma davrlarda kishilarni o'ziga jalb etib, ijtimoiy hayotda alohida o'rin egallab kelgan. Ifodali, jozibador va ta'sirchan o'qish davrlar osha yozma adabiy namunalarni o'qish jarayonida ham muhim o'rin tutdi. Badiiy adabiyot namunalari kishining o'z ichida o'qishidan ko'ra og'zaki ifodali o'qishi orqali estetik ta'siri yorqinroq namoyon bo'ladi. XV asrlarda mustaqil badiiy ijrochilar toifasi voyaga yeta boshlagan. Jumladan, Alisher Navoiy badiiy so'z ijrochiligi san'atining voizlik, qissaxonlik, badihago'ylik, bazalgo'ylik (latifago'ylik), dostonxonlik, qasidaxonlik, g'azalxonlik san'ati shakllanib yetilganligi to'g'risida ma'lumotlar keltiradi. Bu davrda badiiy zabardast so'z ijrochilaridan Husayn Voiz Koshifiy, Muin Voiz Hiraviy, Xoja Muayad Mehnagiy, Mulla Kalon Voiz Samarqandiy, Qozi O'shiy, Mavlono Riyoziy, Bahovuddin Valad, Jaloliddin Rumiy kabi so'z san'atkorlari Sharqda mashhur bo'lgan. O'zbek badiiy so'z ijrochiligi san'atiga xos bo'lgan bedilxonlik, navoiyxonlik, fuzuliyxonlik, mashrabxonlik bilan birga qissago'ylik, hikoyago'ylik, latifago'ylik, ertakchilik taraqqiyoti bu san'atning juda qadimiy va boy tarixga, an'anaga ega ekanligini anglatadi [2; 11]. So'z ijrochiligi san'atkorlari adabiy namunalarni shunchaki jo'n tilda, badiiy tasvir vositalarsiz, xilma-xil ovoz tovlanishlarsiz bir tarzda ijro etganlarida, ehtimol bu asarlar bizning davrimizgacha saqlanib yetib kelmagan bo'lar edi. Ilmiy manbalarga ko'ra ifodali o'qishga doir nazariy ta'riflar so'z ijrochiligining "ilmi tajvid", "ilmi kalom", "ilmi munozara" kabi maxsus fanlar doirasida o'qitilgan.

Ilmi tajvid – o'rta asrlarda adabiy talaffuz me'yorlarini o'rgatuvchi fan. "Tajvid" arabchadan "ko'chirish" degan ma'noni bildirib, harflarni barcha sifatlari bilan to'g'ri talaffuz qilish va turli an'anaviy o'qish usullarini qo'llash qoidalar to'plamini anglatadi. Islom dini keng yoyilishi bilan ko'plab arab bo'lmaganlarning islomga kirishi tufayli Qur'on so'zlarini talaffuz qilishda xatoliklarga yo'l qo'yg'alar. Shu bois Qur'on olimlari intonatsiya qoidalarini nazariy asoslarini "Tajvid" ilmida ifodalaydilar [3].

Ilmi kalom – jonli nutq asoslarini o'rgatuvchi fan. "Kalom" (arab. – ravon nutq, jumla, gap, so'z) – [islom ilohiyot](#) ilmi. Kalom ilmi atamasi diniy-aqidaviy g'oya va mafkuralarni ishonchli dalillarga tayanib o'rganishga aytiladi. Kalom islom diniy ta'limotini asoslashga harakat qiladi.

Ilmi munozara – ilmiy va adabiy munozarani o'rgatuvchi fan.

XVIII asrlarga kelib, g'arb xalqalari madaniyatida badiiy o'qish san'ati teatr sahnalaridan, adabiy kechalardan keng o'rin ola boshlagan. Bu davrda **deklamatsiya** san'atkorlar tomonidan badiiy o'qish deb nomlana boshladi.

Deklamatsiya (lot. Declamation – notqlik mashqi) – badiiy o‘qish, notqlik san’atining muhim turlaridan biri. Sharqda deklamatsiya qadimdan rivojlangan [4]. Xitoy, Hind podsholari, Xorazmshohlar, so‘g‘d, sak xonlari saroylarida deklamatsiya ustalari ishlagan. O‘zbek xonliklari hududida ham deklamatsiya san’atining mohir ustalari (maddoxlar, qissaxonlar, dostonchi, ertakchi va otinlar) yashab ijod etgan. Saroylarda tez-tez uyushtirib turilgan she’rxonlik ham aslida deklamatsiyaning bir ko‘rinishidir. XVII-XVIII asr g‘arb mumtoz teatrida deklamatsiya tushunchasi aktyorlik ijro vositalarini umumlashtirgan.

Estradadagi badiiy asarlarni o‘qish keng qamrovli o‘ziga xos san’at bo‘lib, Deklamatsiyaning zamonaviy ko‘rinishlaridan deyish mumkin. XX asr boshlarida vatandoshlarimiz Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Avloniy, Mannon Uyg‘ur, N.Isomiddinxo‘jayev, Sh.Inoyatov, X.Yunusov singari ijodkorlar badiiy o‘qishni sahnaga olib chiqqanlar.

XIX asrning o‘rtalarida “ifodali o‘qish” iborasi faol qo‘llanilib, u so‘z san’atini mahoratli ifodalashni bildirgan, bu mahoratni ta’lim oluvchilar (bolalar, o‘quvchilar, talabalar)ga o‘rgatish tartibini anglata boshladi.

XX asr boshlarida maktab va maorif tizimi rivojlanib, 1918-yilda yetti yillik ta’lim uchun ilk bor adabiy o‘qish dasturlari ishlab chiqildi. Ushbu dasturda ta’lim oluvchilarning og‘zaki va yozma nutq malakalarini rivojlantirishga qaratilgan masalalarga e’tibor qaratildi. Bugungi kunga kelib, davr talabiga ko‘ra Milliy o‘quv dasturida ham bolalarda ifodali o‘qish ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish masalasi dolzarb vazifalardan biri ekanligi qayd etildi.

“Ifodali o‘qish” tushunchasiga qator tilshunos olimlar ta’rif berib o‘tganlar. S.Inomxo‘jayev, A.Zunnunovlar quyidagicha ta’rif berganlar: “Ifodali o‘qish adabiy asarni tushunarli va ta’sirchan o‘qish demakdir. Bu o‘qish san’ati yod olingan matnni ifodali o‘qishni ham o‘z ichiga oladi. Ifodali o‘qishda fikrlarni yanada silliq, aniq, go‘zal shaklda talqin etish uchun emotsional bo‘lishi uchun o‘quvchi-ijrochi asar mazmuni, g‘oyaviy-badiiy jihatlarini haqida tasavvurga ega bo‘lishi lozim” [5; 58]. Ifodali o‘qish mohiyatan kishining his-tuyg‘ulariga ta’sir ko‘rsatishga qodir bo‘lgan muhim jarayon hisoblanadi. Badiiy adabiyot mutolaasi insonning ichki his-tuyg‘ulari, ehtirosalariga ta’sir qiladi: kuldiradi, yig‘latadi, o‘ylashga majbur qildiradiva hayotiy qarashlarini shakllantiradi, kamolotga yetkazadi. Shu bois ham badiiy adabiyot bilan ifodali o‘qish san’ati asrlar osha yonma-yon yashab, insonning ma’naviy hamrohi bo‘lib kelgan.

Asarning mazmuni va g‘oyaviy yo‘nalishini tahlil qilish ifodali o‘qishga o‘rgatish bilan bog‘lab olib boriladi. Ifodali o‘qishga o‘rgatishda matn mazmunini tushunish, muallif hikoya qilgan voqealarga o‘z munosabatini bildirish asosiy vazifa hisoblanadi. Har bir matnda qanday mazmun aks etgan bo‘lsa, uning o‘ziga xos ohangini ham ifodalash zarur bo‘ladi. Bunda nafas olish, nafas chiqarish, tovushning rang-barangligi, baland-pastligi, talaffuzdagi o‘ziga xosliklar, hatto to‘xtam pauzalar o‘z ta’sirini ko‘rsatib turadi. Ifodali o‘qilgan matnni tushunish ham oson bo‘ladi. Ifodali o‘qish orqali muallif ko‘zda tutgan maqsad, ruhiyat va kayfiyatni to‘la darajada anglash imkoni paydo bo‘ladi. Uning vositasida asar qahramonlarning ruhiy kechinmalari ham to‘laroq namoyon bo‘ladi. Xursand yoki hafa bo‘lgan, shod yoki qayg‘urayotgan

odamning o'ziga xos tuyg'ulari ifodali o'qish vositasida nozik darajada ilg'ash mumkin bo'ladi. Ifodali o'qish jarayonida o'quvchi aktyorlik qobiliyatini namoyon qiladi: bir vaqtning o'zida ham muallif nutqi, ham obraz nutqini "jonli" ifodalaydi.

O'quvchilarda ifodali o'qish malakasini shakllantirish uchun asarni o'qituvchining ifodali o'qishi muhim ahamiyatga egadir. Adabiyot darslarida o'quvchilarning badiiy adabiyotga bo'lgan mehrini oshirish, mutolaa qilishga bo'lgan ishtiyoqini o'stirish, dunyoqarashini kengaytirish, o'qiganlarini og'zaki bayon qildirish orqali adabiy tilda gapirish ko'nikmalari rivojlantiriladi hamda ifodali o'qish san'atini egallashga zamin yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Jumaniyozov R. Xalq ijodi - haq ijod. -Toshkent: O'zbekiston, 1993. - 79 b.
2. Soatov B., Usmonova M., Hamidova G. Ifodali o'qish. – Jizzax: "Sangzor" nashriyoti. 2015-y. 11 b.
3. Abdulhakim qori Komiljon o'g'li Tajvid (Qur'on o'qish qoidalari). – Toshkent: "Imom Buxoriy xalqaro markazi". 2018. - 64b.<https://qomus.info/oz/encyclopedia/d/deklamatsiya/>
4. S.Inomxo'jayev, A.Zunnunov. Ifodali o'qish asoslari. – Toshkent: "O'qituvchi", 1978. 58 bet.